

Олександр Міхно

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПІДХОДУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ШКОЛІ 1940–1980-х РОКІВ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

*Ох, довгий лан знання,
А ми недовговічні!
Всі досліді мої критичні
Не раз ця думка зупиня.*

*Як важко досвіду набратись,
Щоб до самих джерел дістатись!*

Й.-В. Гете, «Фауст» (переклад М. Лукаша)

Узяті епіграфом цієї статті слова Вагнера з безсмертного «Фауста» Й.-В. Гете, мовлені понад двісті років тому, звучать надзвичайно актуально і для сучасного вченого, підкреслюючи важливість і трудомісткість першочергового етапу наукового дослідження – джерелознавчої евристики. Таку назву цьому етапу дали французькі корифеї джерелознавства Ш. Сеньобос і Ш.-В. Ланглуа наприкінці позаминулого століття у класичній праці «Вступ до вивчення історії» (1898), перший розділ якої має назву «Пошук документів (Евристика)» [38, с. 49]. Само собою зрозуміло, що критичному аналізу та тлумаченню джерел із певної проблеми дослідження передують питання їх існування, кількості, місця зберігання. Корпус виявлених джерел, як відомо, становить джерельну базу дослідження, репрезентативність якої прямо пропорційна здобутим науковим результатам. Все це аксіоми наукового дослідження, тому цілком закономірно, що в сучасній українській історико-педагогічній науці джерелознавчий аспект досліджень є однією з найактуальніших проблем, що перебуває у центрі уваги вітчизняних істориків педагогіки [46]. І це абсолютно обґрунтовано, адже рівень розвитку педагогічного джерелознавства зрештою й визначає якість наукових досліджень у царині історії педагогіки.

Долучаючись до розроблення джерелознавчих аспектів історико-педагогічного дослідження, у цій статті ставимо за мету: висвітлити процес джерелознавчої евристики з проблеми психолого-педагогічної характеристики особистості учня як передумови реалізації індивідуального підходу у 1940–1980-х роках, систематизувати виявлені джерела та довести репрезентативність сформованої джерельної бази на основі джерело-

знавчого аналізу і синтезу.

Методологічною основою нашого дослідження стали праці вітчизняних (Л. Березівська, Н. Гупан, Н. Дічек, Я. Калакура, О. Петренко, О. Сухомлинська В. Федяєва та ін.) і зарубіжних (М. Блок, Ш.-В. Ланглуа, О. Медушевська, Ш. Сеньобос, Дж. Тош та ін.) учених, в яких розкрито різні джерелознавчі аспекти історичних та історико-педагогічних досліджень.

Рушієм будь-якої наукової праці є концептуальна дослідницька ідея або гіпотеза. На думку такого авторитета, як британсько-австрійський філософ Карл Поппер, «наукове знання складається не із законів, а з найбільш опрацьованих на даний момент гіпотез; це скоріше проміжне, ніж остаточне знання. Пізнання рухається вперед шляхом створення нових гіпотез, які виходять за межі наявних даних та підлягають перевірці у ході наукового дослідження» [65, с. 160]. Відтак, розпочинаючи джерелознавчий пошук з проблеми психолого-педагогічної характеристики як передумови реалізації індивідуального підходу до учня, ми міркували наступним чином. Загальновідомо, що складанням психолого-педагогічної характеристики учня у середній школі безпосередньо займається класний керівник, діяльність якого розпочинається з усебічного вивчення педагогом школяра, фіксування здобутих знань про учня у спеціальному документі – психолого-педагогічній характеристиці, на основі якої розробляються засоби, методи і форми індивідуального педагогічного впливу на учня. Схематично цей алгоритм дій учителя можна зобразити так: вивчення учня → складання його характеристики → індивідуальний підхід до учня. В процесі означеної діяльності класний

керівник спирається на власний педагогічний досвід і керується досягненнями психології та педагогіки, відповідним методичним інструментарієм, які відображені у науково-педагогічних та методичних працях. Отже, гіпотетичними джерелами нашого дослідження є праці, присвячені вивченню вчителем школярів, індивідуальному підходу до учня, роботі класного керівника зі складання психолого-педагогічних характеристик.

Початковий етап евристичного пошуку джерел було реалізовано шляхом опрацювання науково-довідкової інформації, вміщеної у каталогах, зокрема електронних, Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського, Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Наукової бібліотеки ім. М. О. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Педагогічного музею України, Педагогічно-меморіального музею В. О. Сухомлинського, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. Спершу опрацьовувалися тематичні каталоги, що дало змогу з'ясувати, хто з учених досліджуваного періоду торкався проблеми психолого-педагогічної характеристики учня у зв'язку з реалізацією індивідуального підходу, далі – абеткові каталоги з метою виявлення усіх праць конкретного ученого з даної проблеми. Наприклад, у електронному каталозі Наукової бібліотеки ім. М. О. Максимовича за запитом «вивчення учня» ми з'ясували, що в Україні цю проблему досліджував Б. Баєв: у 1977 р. видано його книгу «Психологічне вивчення учнів». Подальший дослідницький пошук за абетковими каталогами дав змогу встановити, що Борис Баєв – доктор психологічних наук, учень Г. Костюка – є автором ще кількох праць, які становлять значний науковий інтерес для нашого дослідження: «Шкільні характеристики учнів» (1956), «Психологічні основи індивідуального підходу до учнів у процесі навчання» (1959), «Індивідуальний підхід до учнів» (1961). За подібною процедурою нами встановлено, що у другій половині 1950-х – на початку 1960-х років проблеми вивчення особистості школяра у зв'язку зі складанням психолого-педагогічних характеристик вивчала Ксенія (Оксана) Хоменко, послідовниця Л. Виготського, представниця Харківської школи психології: «До питання вивчення особистості учня та складання його характеристики» (1956), «Питання вивчення особистості учнів та складання психолого-педагогічних характеристик» (1959), «Вивчення особистості учня» (1962). Додамо, що у процесі пошуку джерел було використано прикнижні та пристатейні списки літератури, покажчики змісту річних комплектів педагогічних періодичних видань, електронний інформаційно-бібліографічний

ресурс «Видатні педагоги України та світу» Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського, а також такий сучасний засіб, як «Віртуальна бібліографічна довідка», що значно зекономило час пошуку.

У процесі джерелознавчої евристики ми зіткнулися з необхідністю вирішення проблеми репрезентативності джерел, оскільки не можна (та й не потрібно) до нескінченності розширювати джерельну базу дослідження. Зупинимося на цій проблемі докладніше. В радянському джерелознавстві першим питання репрезентативності порушив у 1973 р. А. Тартаковський. Розглянувши її в логіко-методологічному аспекті, він включив у якісну характеристику інформативної цінності джерела такі поняття, як репрезентативність (достатність), автентичність і достовірність [64]. Однак ним не було визначено критеріїв репрезентативності. Далі щодо цієї проблеми висловлювалися різні погляди, що детально відображено в доповіді Б. Литвака на джерелознавчій конференції у Дніпропетровську (1983 р.) [40], але й нині питання репрезентативності залишається відкритим. Для його вирішення у руслі нашого дослідження варто розмежувати два поняття – репрезентативність самих джерел і репрезентативність інформації, яка міститься в джерелах.

Репрезентативність джерел – це їх сукупність, оптимальна для вирішення поставленої у дослідженні проблеми. Репрезентативність інформації джерел безпосередньо може не залежати від їх кількості. Це кількісна та якісна характеристика обсягу відомостей, достатнього для всебічного розкриття (розуміння, пояснення, опису) найістотніших рис, особливостей, зв'язків досліджуваного явища – психолого-педагогічної характеристики як підґрунтя індивідуального підходу до учня. У нашому дослідженні принцип репрезентативності є інструментом для систематизації та характеристики джерел.

Отже, у процесі джерелознавчої евристики з урахуванням вищезазначеного принципу нами виявлено понад 60 джерел, які в результаті аналітико-синтетичної роботи систематизовано у групи за проблемами, а кожну групу – на підгрупи за видами джерел, що відображають етапи наукового розроблення і практичного втілення у педагогічну дійсність проблеми психолого-педагогічної характеристики як підґрунтя індивідуального підходу до учня. Коротко схарактеризуємо їх, розмістивши у хронологічному порядку.

1. Праці, присвячені вивченню педагогом учнів:

– дисертаційні дослідження Х. Заруді (1948), Є. Балашова, (1954), П. Войтика (1950), М. Гусак (1973), в яких обґрунтовано необхідність

систематичного вивчення учнів класним керівником, важливість аналізу і узагальнення результатів цього вивчення у характеристиках, наведено зразки учнівських характеристик [22; 7; 16; 20];

– *науково-дослідницькі роботи* (монографії та наукові статті) І. Каїрова (1947), К. Платонова (1966), С. Максименка (1971), А. Петровського (1973), Б. Баєва (1977) окрім теоретичних засад психолого-педагогічного вивчення учнів, містять програми такого вивчення [26; 48; 41; 47; 6];

– *методичні праці* А. Ковальова (1947, 1949), П. Горбунова (1960), О. Хоменко (1962), І. Страхова (1968) та посібники «Класний керівник» М. Болдирєва (1955, 1962, 1971, 1982) детально висвітлюють методи вивчення учня (спостереження, бесіда, біографічний метод, аналіз продуктів діяльності школяра) з подальшим фіксуванням результатів у психолого-педагогічних характеристиках [32; 33; 18; 69; 57; 29; 11; 12; 13];

– *статті у фаховій педагогічній періодиці* В. Куфасєва (1946), С. Рівєса (1947), О. Шнірманна (1948), П. Бурганського (1955), Г. Костюка (1956), Л. Сапожникової (1964), М. Гусак (1972), І. Юрченко (1972) є узагальненням проведених авторами досліджень та власного педагогічного досвіду з проблеми вивчення учнів і складання характеристик [37; 51; 70; 15; 28; 54; 19; 71].

2. Праці з проблеми складання психолого-педагогічної характеристики:

– *дисертаційні дослідження* Г. Самбрєса (1954) та І. Унт (1955), у яких поряд із критичним аналізом складених педагогами характеристик (надмірна узагальненість, формальність) запропоновано способи удосконалення їх змісту шляхом підвищення психологічної грамотності вчителів та конкретизації програм вивчення учнів [53; 66];

– *методичні праці* А. Бородуліної (1950), К. Хоменко (1956, 1959), Л. Божович (1964), О. Польської (1972), А. Бондаря (1972) подають програми вивчення учня і плани складання характеристики з різним ступенем деталізації і конкретизації індивідуальних рис школяра [14; 67; 68; 10; 49; 45]. До цієї підгрупи віднесено також «Інструктивно-методичні вказівки про поліпшення роботи класного керівника в школі» (1950) [23] та рішення Колегії Міністерства освіти УРСР від 19 квітня 1971 року «Про вивчення індивідуальних особливостей учнів» [44, с. 161–162], де регламентовано загальні вимоги до змісту характеристик та періодичність їх складання (щороку на кожного учня);

– *статті у фаховій педагогічній періодиці* Б. Баєва (1956), А. Мільшина (1972), Б. Снопика (1977) є цінними як аналітичні роботи про стан проблеми психолого-педагогічної характеристики у практиці роботи вчителя [3; 42; 55].

Науково-дослідницьких праць з означеної проблеми нами не виявлено. До цієї підгрупи можна зарахувати деякі роботи В. Сухомлинського, однак їх виділяємо в окрему групу джерел, що обґрунтуємо далі.

3. Праці, присвячені індивідуальному підходу до учня:

– *дисертації* Є. Здорової-Устинової (1952), І. Риданової (1954), М. Соніна (1961), С. Ахундова (1965), В. Барабаша (1975) теоретично обґрунтовують необхідність складання вчителем характеристики учня та її провідну роль у реалізації індивідуального підходу [24; 56; 2; 8].

– *науково-дослідницькі роботи* М. Левітова (1948), Б. Баєва (1959), В. Крутецького (1962), В. Галузинського (1982) конкретизують теоретичні положення індивідуального підходу до учня з використанням його психолого-педагогічної характеристики [39; 4; 36; 17];

– *методичні праці* Є. Єрєся (1955), І. Золотарьова (1966), С. Кондратьєвої (1975, 1984) обґрунтовують практичне використання вчителем психолого-педагогічної характеристики у організації індивідуального підходу до учня [21; 25; 34; 35]. До цієї підгрупи зараховано також «Психолого-педагогічну карту вивчення особистості учня», що містить розділ «Характеристика учня». Використання таких карт з метою здійснення індивідуального підходу практикувалося у вітчизняній школі у другій половині 1960–1970-х рр. [50].

– *статті у фаховій педагогічній періодиці* Б. Ананьєва (1945), Г. Кирильченко (1955), Б. Баєва (1961) містять рекомендації щодо здійснення індивідуального підходу на основі психолого-педагогічної характеристики школяра [1; 27; 5].

Таким чином, виділені три групи джерел репрезентують послідовність розроблення досліджуваної проблеми: вивчення учня, складання на основі здобутих даних психолого-педагогічної характеристики школяра, побудова індивідуального підходу до учня на базі цієї характеристики. Підгрупи джерел репрезентують етапи втілення проблеми у педагогічну дійсність: поставлення та теоретичне розроблення у дисертаціях, поглиблене студіювання у науково-дослідницьких роботах, рекомендації щодо практичної реалізації у методичних працях, узагальнення та поширення накопиченого досвіду у статтях у педагогічній періодиці.

Отже, систематизацію здійснено на основі інтеграції змісту і виду джерел, що дає змогу розглянути розроблення різних аспектів досліджуваної проблеми у динаміці: від теоретичного обґрунтування до практичної реалізації. Саме з огляду на цю обставину, в окрему групу джерел виділено науково-педагогічні праці В. Сухомлинського та матеріали архіву Педагогічно-меморіального музею В. Сухомлинського. Йдеться

про дисертацію «Директор школи – керівник навчально-виховної роботи», статтю «Педагогічна характеристика учня», твори «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», «Розмова з молодими директором школи», «Серце віддаю дітям» та протоколи засідань педагогічної ради і психологічного семінару Павлівської середньої школи [59–63; 30; 31], в яких автор не лише науково розробляє проблему психолого-педагогічної характеристики як підґрунтя індивідуального підходу до учня, але й показує її практичну реалізацію [43]. Тобто праці В. Сухомлинського, поєднуючи у собі й науково-теоретичні, й методичні, й практичні аспекти, демонструють не лише теоретико-методичний розвиток проблеми у досліджуваній період, але й її втілення у педагогічну дійсність, тоді як джерела з вищезазначених трьох груп, як правило, висвітлюють лише одну із сторін проблеми.

Корпус виявлених джерел є репрезентативним також і в хронологічному розрізі: більшість дисертаційних досліджень було здійснено наприкінці 1940-х – у першій половині 1950-х рр., коли проблема психолого-педагогічної характеристики починає активно розроблятися саме у зв'язку з реалізацією індивідуального підходу до учня. До речі, це ще раз доводить правомірність використання дисертацій як джерела інформації для аналізу тенденцій розвитку науки. Натомість у 1960–1980-х рр. переважають науково-дослідницькі праці, в яких поглиблено розроблено окремі аспекти проблеми, та методичні, що пропонують різні шляхи практичної реалізації напрацьованих теоретичних положень. Методичні роботи становлять загалом понад третину виявлених джерел, що цілком зрозуміло, оскільки саме методичних порад найбільше й потребував учитель, в чій обов'язки входило складання психолого-педагогічних характеристик учнів. Статті у педагогічних журналах з'являлися протягом досліджуваного періоду з однаковою частотою, що, з одного боку, свідчить про актуальність питання, а з іншого – є черговим доказом того, що педагогічна преса відображає стан, проблеми та потреби школи, є сполучною ланкою між вчителями і вченими-педагогами, забезпечуючи максимально можливу участь учителів-практиків у обговоренні теоретичних і практичних проблем школи.

Варто відзначити, що систематизацію джерел здійснено з урахуванням соціокультурного контексту. За визначенням академіка О. Сухомлинської, досліджуваний період розвитку української педагогічної думки характеризується «пануванням формаційно-партійного дискурсу та радянської ідеології» [58, с. 62]. Ця вичерпна

дефініція яскраво відображена у змісті джерел: програми вивчення учнів та орієнтовні плани характеристик школярів обов'язково містили пункт про ідейно-моральні риси «нової радянської» людини. Заідеологізованість педагогічної науки 1940–1980-х рр. виявляється й у мові наукових праць, яка рясніє конструкціями типу «озброїти вчителя», «завоювати належне місце», «вести боротьбу», «армія вчителів», «на фронті науки» тощо. Зауважимо, що орієнтація на соціокультурний контекст не означає редукцію до нього змісту джерел, це – контекст, у якому можна якнайповніше описати досліджувану проблему.

Таким чином, проведення джерелознавчої евристики, систематизації джерел, їх джерелознавчого аналізу та синтезу з урахуванням принципу репрезентативності дало змогу актуалізувати представницьке коло джерел і визначити послідовність етапів та рівень розроблення дослідниками-попередниками таких аспектів досліджуваної проблеми, як вивчення учнів, складання на цій основі психолого-педагогічної характеристики та її використання у реалізації індивідуального підходу.

Щодо перспектив наукового пошуку, то аксіоматичним вважаємо подальше ґрунтовне розроблення усіх аспектів педагогічного джерелознавства і насамперед – джерелознавчої евристики, що актуально, на нашу думку, з кількох причин. По-перше, на початку XXI ст. поповнення фонду наукових публікацій в усіх сегментах світової історіографії, зокрема і в педагогічній науці, відбувається нечуваними раніше темпами. По-друге, глобалізація, нерозривно пов'язана з комунікативними процесами, ставить перед сучасними дослідниками абсолютно нові виклики і завдання (володіння іноземними мовами, розгляд досліджуваних проблем у світовому контексті, публікація результатів досліджень у наукометричних базах даних тощо), що не можна не враховувати у процесі пошуку джерел. І, зрештою, джерелознавча еристика часто, якщо не завжди, стає стимулом і рушійною силою наукового дослідження. Про це зі властивою йому переконливістю образно висловився М. Блок у книзі «Апологія історії, або Ремесло історика»: «Будь-яка книга з історії, гідна цієї назви, мала б містити главу або, коли хочете, ряд параграфів, внесених у найважливіші місця і названих приблизно так: «Яким чином я зміг дізнатися те, про що буду говорити». Впевнений, що, ознайомившись із такими зізнаннями, навіть читачі-нефахівці відчують справжню інтелектуальну насолоду. Видовище пошуків з їх успіхами і невдачами рідко буває нудним. Холодом і нудьогою віє від готового, завершеного» [9, с. 42].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев Б. Г. Психологія індивідуального підходу у виховній роботі класного керівника / Б. Г. Ананьев // Радянська школа. – 1945. – № 5-6. – С. 60-67.
2. Ахундов С. Г. Индивидуальный подход в нравственном воспитании учащихся (5-8 классов) : автореф. дисс... канд. пед. наук / С. Г. Ахундов. – Баку, 1965. – 32 с.
3. Баев Б. Ф. Шкільні характеристики учнів / Б. Ф. Баев // Радянська школа. – 1956. – № 9. – С. 22-27.
4. Баев Б. Ф. Психологічні основи індивідуального підходу до учнів у процесі навчання / Б. Ф. Баев // Психологічні умови поліпшення якості уроку / За ред. Г. С. Костюка та І. О. Синиці. – К. : Радянська школа, 1959. – С. 220-246.
5. Баев Б. Ф. Індивідуальний підхід до учнів / Б. Ф. Баев // Радянська школа. – 1961. – № 1. – С. 34-39.
6. Баев Б. Ф. Психологічне вивчення учнів / Б. Ф. Баев. – К. : Радянська школа, 1977. – 107 с.
7. Балашов Е. И. Работа классного руководителя V-VII классов по изучению учащихся : автореф. дисс... канд. пед. наук / Е. И. Балашов. – М., 1954. – 16 с.
8. Барабаш В. П. Индивидуальный подход к учащимся в условиях проблемно-поисковой деятельности : автореф. дисс... канд. пед. наук / В. П. Барабаш. – Одесса, 1975 – 29 с.
9. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / М. Блок ; пер. с фр. Е. М. Лысенко. – М. : Наука, 1986. – 254 с.
10. Божович Л. И. Педагогическая характеристика как средство изучения учащихся школ-интернатов / Л. И. Божович // В помощь работникам школ-интернатов / под ред. М. И. Колмыковой. – М., 1964. – С. 251-274.
11. Болдырев Н. И. Очерки по методике работы классного руководителя / Болдырев Н. И. – М. : Учпедгиз, 1962. – 280 с.
12. Болдырев Н. И. Классный руководитель / Н. И. Болдырев. – М. : Просвещение, 1971. – 264 с.
13. Болдырев М. И. Класний керівник / М. И. Болдырев. – К. : Радянська школа, 1982. – 252 с.
14. Бородулина А. С. К составлению характеристик учащихся / А. С. Бородулина // Опыт педагогической практики в московских педагогических институтах : [сборник] / под ред. К. И. Львова. – М. : Учпедгиз, 1950. – 272 с.
15. Бурганский П. А. Вивчення класним керівником учнів 5-10 класів / П. А. Бурганський // Радянська школа. – 1955. – № 4. – С. 41-44.
16. Войтик П. Д. Изучение учащихся учителем – путь повышения учебно-воспитательной работы школы : автореф. дисс... канд. пед. наук / П. Д. Войтик. – Иркутск. – 1950. – 16 с.
17. Галузинский В. М. Индивидуальный подход в воспитании учащихся / В. М. Галузинский. – К., 1982. – 133 с.
18. Горбунов П. И. Изучение индивидуальных особенностей учащихся / П. И. Горбунов. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 52 с.
19. Гусак М. В. Про деякі методи вивчення учнів / М. В. Гусак // Радянська школа. – 1972. – № 9. – С. 46-50.
20. Гусак М. В. Изучение учащихся в системе работы классного руководителя : автореф. дисс... канд. пед. наук / М. В. Гусак. – М., 1973. – 25 с.
21. Ересь Е. П. Индивидуальный подход к учащимся в процессе учебно-воспитательной работы / Е. П. Ересь. – Минск, 1955. – 36 с.
22. Заруди Х. У. Работа классного руководителя 5-7 классов : дисс. канд. пед. наук / Х. У. Заруди. – Уфа, 1948. – 267 с.
23. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1950. – № 2.
24. Здорова-Устинова Е. Н. Индивидуальный подход классного руководителя к учащимся в советской школе : автореф. дисс... канд. пед. наук / Е. Н. Здорова-Устинова. – М., 1952. – 11 с.
25. Золотарьов І. М. Вивчення індивідуальних особливостей учнів як передумова їх ефективного виховання / І. М. Золотарьов // Деякі питання школознавства. – К. : Радянська школа, 1966. – С. 170-178.
26. Изучение учащихся в процессе их воспитания и обучения / под ред. И. А. Каирова. – М. – Л., 1947. – 68 с.
27. Кирильченко Г. Л. Враховувати індивідуальні особливості учнів / Г. Л. Кирильченко // Радянська школа. – 1955. – № 6. – С. 29-31.
28. Костюк Г. С. Завдання психології у поліпшенні роботи школи / Г. С. Костюк // Радянська школа. – 1956. – № 11. – С. 21-30.
29. Класний керівник : посіб. [для класних керівників середніх шкіл] / [за ред. М. І. Болдырева]. – К. : Рад. школа, 1955. – 336 с.
30. Книга протоколів засідань педагогічної ради Павлівської СШ. 31.10.49 – 25.06.1951 / Павлівський державний педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського, ППММС 12999, 120 арк.

31. Книга протоколів засідань психологічного семінару Павлівської СШ. 8.09.1969 – 22.09.1971 / Там само, ППММС 1657, 95 арк.
32. Ковалев А. Г. Методика изучения характера школьника / А. Г. Ковалев. – Симферополь : Крымиздат, 1947. – 32 с.
33. Ковалев А. Г. О работе классного руководителя по изучению личности школьника / А. Г. Ковалев. – Симферополь : Крымиздат, 1949. – 48 с.
34. Кондратьева С. В. Основи індивідуального підходу до учня / С. В. Кондратьева, В. Н. Роздобудько. – К., 1975. – 46 с.
35. Кондратьева С. В. Учитель – ученик / С. В. Кондратьева. – М. : Педагогика, 1984. – 80 с.
36. Крутецкий В. А. Изучение учащихся и индивидуальный подход к ним в процессе учебно-воспитательной работы / В. А. Крутецкий // Вопросы психологии нравственного развития школьников / Под ред. В. Н. Колбановского и В. А. Крутецкого. – М., 1962. – С. 168–196.
37. Куфаев В. И. Педагогическое наблюдение как основной метод изучения учащихся учителем / В. И. Куфаев // Начальная школа. – 1946. – № 7. – С. 25–29.
38. Ланглуа Ш.-В. Введение в изучение истории / Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос; пер. с фр. А. Серебряковой. – 2-е изд. / под ред. и со вступ. ст. Ю. И. Семенова. – М., 2004. – 305 с.
39. Левитов Н. Д. Индивидуальный подход к учащимся / Н. Д. Левитов // Очерки педагогической психологии. – М., 1948. – С. 146–155.
40. Литвак Б. Г. О критериях определения достаточности источников информации в исторических исследованиях / Б. Г. Литвак // Актуальные проблемы источниковедения и спец. истор. дисциплин : Тезисы докладов IV Всесоюзной конф. Днепропетровск, 31.10 – 02.11.1983. – М., 1983. – С. 40–49.
41. Максименко С. Д. Изучение психики школьника в процессе обучения / С. Д. Максименко. – К., 1971. – 48 с.
42. Мильшин А. О. Щоденник класного керівника / А. О. Мильшин // Радянська школа. – 1972. – № 9. – С. 50–52.
43. Міхно О. Еволюція поглядів В. Сухомлинського щодо психолого-педагогічної характеристики учня / О. Міхно // Наукові записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Серія : Пед. науки. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – Вип. 123. – Т. I. – С. 234–239.
44. Основні документи про школу : збірник-довідник / упоряд. Є. С. Березняк. – К. : Радянська школа, 1973. – 359 с.
45. Педагогічна практика студентів : посібник / За ред. проф. А. Д. Бондаря. – К. : Вища школа, 1972. – 252 с.
46. Педагогічний дискурс : зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – 812 с.
47. Петровский А. В. Психологическое изучение учащихся / А. В. Петровский // Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М. : Просвещение, 1973. – С. 255–258.
48. Платонов К. К. Об изучении и формировании личности учащихся / К. К. Платонов, Б. И. Адашкин. – М. : Высшая школа, 1966. – 224 с.
49. Польская О. Я. Психолого-педагогическая характеристика учащегося и классного коллектива : Учеб.-метод. пособие для студентов-заочников пед. ин-тов / О. Я. Польская. – М. : Просвещение, 1972. – 80 с.
50. Психолого-педагогічна карта вивчення особистості учня. – Царичанка, 1977. – 4 с.
51. Ривес С. М. Изучение учащихся в процессе учебно-воспитательной работы школьников / С. М. Ривес // Советская педагогика. – 1947. – № 7. – С. 3–18.
52. Рыданова И. И. Об индивидуальном подходе учителя к учащимся 3–4 классов начальной и средней школы в процессе обучения : автореф. дисс... канд. пед. наук / И. И. Рыданова. – М., 1954. – 15 с.
53. Самброс Г. Ф. Изучение учителем учащихся и составление на них психолого-педагогической характеристики (применительно к условиям пед. училищ) : автореф. дисс... канд. пед. наук / Г. Ф. Самброс. – М., 1954. – 18 с.
54. Сапожникова Л. С. Чи знаємо ми учнів? / Л. С. Сапожникова // Радянська школа. – 1964. – № 9. – С. 21–25.
55. Снопик Б. Й. Про психолого-педагогічну характеристику учня / Б. Й. Снопик // Радянська школа. – 1977. – № 10. – С. 43–47.
56. Сонин М. Д. Применение принципа индивидуального подхода к учащимся в учебной работе : автореф. дисс... канд. пед. наук / М. Д. Сонин. – М., 1961. – 20 с.
57. Страхов И. В. Изучение школьников в процессе обучения / И. В. Страхов. – Саратов, 1968. – 44 с.
58. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
59. Сухомлинский В. А. Педагогическая характеристика ученика / В. А. Сухомлинский // Народное образование. – 1953. – № 4. – С. 46–49.
60. Сухомлинский В. А. Директор школы –

- руководитель учебно-воспитательной работы : автореф. дис... канд. пед. наук / В. А. Сухомлинский. – К., 1955. – 16 с.
61. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / редкол. : О. Г. Дзеверін (голова) та ін. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 1. – 1976. – С. 55–207.
 62. Сухомлинський В. О. Розмова з молодими директором школи / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / редкол. : О. Г. Дзеверін (голова) та ін. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 4. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 391–626.
 63. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям / В. Сухомлинський. – Харків : Акта, 2012. – 538 с.
 64. Тартаковский А. Г. Некоторые аспекты проблемы доказательности в источниковедении / А. Г. Тартаковский // История СССР. – 1973. – № 6. – С. 54–80.
 65. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош ; пер. с англ. М. Л. Коробочкин. – М. : Весь Мир, 2000. – 296 с.
 66. Унгт И. Э. Изучение учащихся и составление педагогических характеристик классным руководителем : автореф. дисс... канд. пед. наук / И. Э. Унгт. – Тарту, 1955. – 18 с.
 67. Хоменко К. Є. До питання вивчення особистості учня та складання його характеристики / К. Є. Хоменко // Праці республіканської психологічної конференції. – К. : Рад. школа, 1956. – Т. 6. – С. 68–73.
 68. Хоменко К. Є. Питання вивчення особистості учнів та складання психолого-педагогічних характеристик / К. Є. Хоменко // Наук. записки НДІ психології УРСР. – К. : Рад. школа, 1959. – Т. 11. – С. 271–273.
 69. Хоменко О. О. Вивчення особистості учня / О. О. Хоменко. – К., 1962. – 44 с.
 70. Шнирман А. Л. Психологические основы изучения личности учащихся / А. Л. Шнирман // Советская педагогика. – 1948. – № 10. – С. 58–76.
 71. Юрченко І. Я. Вивчення учнів – важлива умова піднесення ефективності навчально-виховного процесу / І. Я. Юрченко // Радянська школа. – 1972. – № 9. – С. 44–45.
 72. Яценко Т. С. Роль педагогічних знань у сприйманні педагогом учнів відповідно до їх індивідуальних особливостей / Т. С. Яценко // Радянська школа. – 1977. – № 5. – С. 39–43.
- REFERENCES TRANSLATED AND
TRANSLITERATED**
1. Anan'yev B. H. Psykholohiya indyvidual'noho pidkходу u vykhovniy roboti klasnoho kerivnyka / B. H. Anan'yev // Radyans'ka shkola. – 1945. – № 5–6. – S. 60–67.
 2. Akhundov S. H. Yndyvdual'nyy podkhod v nrvstvennom vospytanyu uchaschychksya (5–8 klassov) : avtoref. dyss... kand. ped. nauk / S. H. Akhundov. – Baku, 1965. – 32 s.
 3. Bayev B. F. Shkil'ni kharakterystyky uchniv / B. F. Bayev // Radyans'ka shkola. – 1956. – № 9. – S. 22–27.
 4. Bayev B. F. Psykholohichni osnovy indyvidual'noho pidkходу do uchniv u protsesi navchannya / B. F. Bayev // Psykholohichni umovy polipshennya yakosti uroku / Za red. H. S. Kostyuka ta I. O. Synytsi. – K. : Radyans'ka shkola, 1959. – S. 220–246.
 5. Bayev B. F. Indyvidual'nyy pidkhid do uchniv / B. F. Bayev // Radyans'ka shkola. – 1961. – № 1. – S. 34–39.
 6. Bayev B. F. Psykholohichne vyvchennya uchniv / B. F. Bayev. – K. : Radyans'ka shkola, 1977. – 107 s.
 7. Balashov E. Y. Rabota klassnoho rukovodytelya V–VII klassov po yzuchenyyu uchaschychksya : avtoref. dyss... kand. ped. nauk / E. Y. Balashov. – M., 1954. – 16 s.
 8. Barabash V. P. Yndyvdual'nyy podkhod k uchaschymysya v uslovyakh problemno-poyskovoy deyatel'nosti : avtoref. dyss... kand. ped. nauk / V. P. Barabash. – Odessa, 1975 – 29 s.
 9. Blok M. Apolohyya ystoryy, yly Remeslo ystoryka / M. Blok ; per. s fr. E. M. Lysenko. – M. : Nauka, 1986. – 254 s.
 10. Bozhovych L. Y. Pedahohycheskaya kharakterystyka kak sredstvo yzuchenyya uchaschychksya shkol-ynternatov / L. Y. Bozhovych // V pomoshch' rabotnykam shkol-ynternatov / pod red. M. Y. Kolmykovoy. – M., 1964. – S. 251–274.
 11. Boldyrev N. Y. Ocherky po metodyke raboty klassnoho rukovodytelya / Boldyrev N. Y. – M. : Uchpedhyz, 1962. – 280 s.
 12. Boldyrev N. Y. Klassnyy rukovodytel' / N. Y. Boldyrev. – M. : Prosveshchenye, 1971. – 264 s.
 13. Boldyryev M. I. Klasnyy kerivnyk / M. I. Boldyryev. – K. : Radyans'ka shkola, 1982. – 252 s.
 14. Borodulyna A. S. K sostavlenyyu kharakterystyk uchaschychksya / A. S. Borodulyna // Opyt pedahohycheskoy praktyky v moskovskyykh pedahohycheskykh ynstytutakh : [sbornyk] / pod red. K. Y. L'vova. – M. : Uchpedhyz, 1950. – 272 s.
 15. Burhans'kyy P. A. Vyvchennya klasnym

- kerivnykom uchniv 5–10 klasiv / P. A. Burhans'kyy // Radyans'ka shkola. – 1955. – № 4. – S. 41–44.
16. Voytyk P. D. Yzuchenye uchaschchykhsya uchytel'em – put' povysheniya uchebno-vospytatel'noy raboty shkol'y : avtoref. dyss... kand. ped. nauk / P. D. Voytyk. – Yrkut'sk. – 1950. – 16 s.
 17. Haluzynskyy V. M. Yndyvduial'nyy podkhod v vospytanyy uchaschchykhsya / V. M. Haluzynskyy. – K., 1982. – 133 s.
 18. Horbunov P. Y. Yzuchenye yndyvduial'nykh osobennostey uchaschchykhsya / P. Y. Horbunov. – M. : Yzd-vo APH RSFSR, 1960. – 52 s.
 19. Husak M. V. Pro deyaki metody vyvchennya uchniv / M. V. Husak // Radyans'ka shkola. – 1972. – № 9. – S. 46–50.
 20. Husak M. V. Yzuchenye uchaschchykhsya v systeme raboty klassnoho rukovodytelya : avtoref. dyss... kand. ped. nauk / M. V. Husak. – M., 1973. – 25 s.
 21. Eres' E. P. Yndyvduial'nyy podkhod k uchaschchym'sya v protsesse uchebno-vospytatel'noy raboty / E. P. Eres'. – Mynsk, 1955. – 36 s.
 22. Zarudy Kh. U. Rabota klassnoho rukovodytelya 5–7 klassov : dyss. kand. ped. nauk / Kh. U. Zarudy. – Ufa, 1948. – 267 s.
 23. Zbirnyk nakaziv ta rozporyadzen' Ministerstva osvity URSR. – 1950. – № 2.
 24. Zdorova-Ustynova E. N. Yndyvduial'nyy podkhod klassnoho rukovodytelya k uchaschchym'sya v sovet'skoy shkole : avtoref. dyss... kand. ped. nauk / E. N. Zdorova-Ustynova. – M., 1952. – 11 s.
 25. Zolotar'ov I. M. Vyvchennya individual'nykh osoblyvostey uchniv yak peredumova yikh efektyvnoho vykhovannya / I. M. Zolotar'ov // Deyaki pytannya shkoloznavstva. – K. : Radyans'ka shkola, 1966. – S. 170–178.
 26. Yzuchenye uchaschchykhsya v protsesse ykh vospytannya y obucheniya / pod red. Y. A. Kayrova. – M. – L., 1947. – 68 s.
 27. Kyryl'chenko H. L. Vrakhovuvaty individual'ni osoblyvosti uchniv / H. L. Kyryl'chenko // Radyans'ka shkola. – 1955. – № 6. – S. 29–31.
 28. Kostyuk H. S. Zavdannya psykholohiyi u polipshenni roboty shkoly / H. S. Kostyuk // Radyans'ka shkola. – 1956. – № 11. – S. 21–30.
 29. Klasnyy kerivnyk : posib. [dlya klasnykh kerivnykiv serednikh shkil] / [za red. M. I. Boldyryeva]. – K. : Rad. shkola, 1955. – 336 s.
 30. Knyha protokoliv zasidan' pedahohichnoyi rady Pavlys'koyi SSH. 31.10.49 – 25.06.1951 / Pavlys'kyy derzhavnyy pedahohichno-memorial'nyy muzey V. O. Sukhomlyns'koho, PPMMS 12999, 120 ark.
 31. Knyha protokoliv zasidan' psykholohichnoho seminaru Pavlys'koyi SSH. 8.09.1969 – 22.09.1971 / Tam samo, PPMMS 1657, 95 ark.
 32. Kovalev A. H. Metodyka yzucheniya kharaktera shkol'nyka / A. H. Kovalev. – Symferopol' : Krymyzdat, 1947. – 32 s.
 33. Kovalev A. H. O rabote klassnoho rukovodytelya po yzuchenyyu lychnosti shkol'nyka / A. H. Kovalev. – Symferopol' : Krymyzdat, 1949. – 48 s.
 34. Kondrat'yeva S. V. Osnovy individual'noho pidkhodu do uchnya / S. V. Kondrat'yeva, V. N. Rozdobud'ko. – K., 1975. – 46 s.
 35. Kondrat'eva S. V. Uchytel' – uchenyk / S. V. Kondrat'eva. – M. : Pedahohyka, 1984. – 80 s.
 36. Krutetskyy V. A. Yzuchenye uchaschchykhsya y yndyvduial'nyy podkhod k nym v protsesse uchebno-vospytatel'noy raboty / V. A. Krutetskyy // Voprosy psykholohyy npravstvennoho razvytyya shkol'nykov / Pod red. V. N. Kolbanovskoho y V. A. Krutetskoho. – M., 1962. – S. 168–196.
 37. Kufaev V. Y. Pedahohycheskoe nablyudeniye kak osnovnoy metod yzucheniya uchaschchykhsya uchytel'em / V. Y. Kufaev // Nachal'naya shkola. – 1946. – № 7. – S. 25–29.
 38. Lanhlua Sh.-V. Vvedeniye v yzuchenye ystoryy / Sh.-V. Lanhlua, Sh. Sen'obos; per. s fr. A. Serebryakovoy. – 2-e yzd. / pod red. y so vstup. st. Yu. Y. Semenova. – M., 2004. – 305 s.
 39. Levytov N. D. Yndyvduial'nyy podkhod k uchaschchym'sya / N. D. Levytov // Ocherky pedahohycheskoy psykholohyy. – M., 1948. – S. 146–155.
 40. Lytvak B. H. O kryteryakh opredeleniyya dostatochnosti ystochnykovoy ynformatsyy v ystorycheskykh yssledovaniyakh / B. H. Lytvak // Aktual'nye problemy ystochnykovedeniyya y spets. ystor. dystsyplin : Tezysy dokladov IV Vsesoyuznoy konf. Dnepropetrovsk, 31.10 – 02.11.1983. – M., 1983. – S. 40–49.
 41. Maksymenko S. D. Yzuchenye psykhyky shkol'nyka v protsesse obucheniya / S. D. Maksymenko. – K., 1971. – 48 s.
 42. Mil'shyn A. O. Shchodennyk klasnoho kerivnyka / A. O. Mil'shyn // Radyans'ka shkola. – 1972. – № 9. – S. 50–52.
 43. Mikhno O. Evolyutsiya pohlyadiv V. Sukhomlyns'koho shchodo psykholohopedahohichnoyi kharakterystyky uchnya / O. Mikhno // Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzh. ped. un-tu im. V. Vynnychenka. Seriya : Ped. nauky. – Kirovohrad : Imeks-LTD, 2013. – Vyp. 123. – T. I. – S. 234–239.
 44. Osnovni dokumenty pro shkolu : zbirnyk-dovidnyk / uporyad. Ye. S. Bereznyak. – K. : Radyans'ka shkola, 1973. – 359 s.
 45. Pedahohichna praktyka studentiv : posibnyk / Za red. prof. A. D. Bondarya. – K. : Vyshcha

- shkola, 1972. – 252 s.
46. Pedagogichnyy diskurs : zb. nauk. prats' / hol. red. I. M. Shorobura. – Khmel'nyts'kyy : KhHPA, 2013. – Vyp. 15. – 812 s.
 47. Petrovskyy A. V. Psikhologicheskoe yzuchenye uchashchykhysya / A. V. Petrovskyy // Vozrastnaya y pedagogicheskaya psikhologiya / Pod red. A. V. Petrovskoho. – M. : Prosveshchenye, 1973. – S. 255–258.
 48. Platonov K. K. Ob yzuchenyy y formyrovanny lychnosti uchashchykhysya / K. K. Platonov, B. Y. Adaskyn. – M. : Vysshaya shkola, 1966. – 224 s.
 49. Pol'skaya O. Ya. Psikhologo-pedagogicheskaya kharakterystyka uchashchehosya y klassnoho kolle- ktyva : Ucheb.-metod. posobyе dlya studentov- zaochnykov ped. yn-tov / O. Ya. Pol'skaya. – M. : Prosveshchenye, 1972. – 80 s.
 50. Psikhologo-pedagogichna karta vyvchennya osobystosti uchnya. – Tsarychanka, 1977. – 4 s.
 51. Ryves S. M. Yzuchenye uchashchykhysya v protsesse uchebno-vospytatel'noy raboty shkol'nykov / S. M. Ryves // Sovet skaya pedagogika. – 1947. – № 7. – S. 3–18.
 52. Rydanova Y. Y. Ob yndyvydual'nom podkhode uchytelya k uchashchymysya 3–4 klassov nachal'noy y sredney shkolы v protsesse obuchenyya : avtoref. dyss... kand. ped. nauk / Y. Y. Rydanova. – M., 1954. – 15 s.
 53. Sambros H. F. Yzuchenye uchytелеm uchashchykhysya y sostavlenye na nykh psikhologo-pedagogicheskoy kharakterystyky (pryme-nytel'no k uslovyam ped. uchylshch) : avtoref. dyss... kand. ped. nauk / H. F. Sambros. – M., 1954. – 18 s.
 54. Sapozhnykova L. S. Chy znayemo my uchniv? / L. S. Sapozhnykova // Radyans'ka shkola. – 1964. – № 9. – S. 21–25.
 55. Snopyk B. Y. Pro psikhologo-pedagogichnu kharakterystyku uchnya / B. Y. Snopyk // Radyans'ka shkola. – 1977. – № 10. – S. 43–47.
 56. Sonyn M. D. Prymenenye pryntsypa yndyvydual'noho podkhoda k uchashchymysya v uchebnoy rabote : avtoref. dys... kand. ped. nauk / M. D. Sonyn. – M., 1961. – 20 s.
 57. Strakhov Y. V. Yzuchenye shkol'nykov v protsesse obuchenyya / Y. V. Strakhov. – Saratov, 1968. – 44 s.
 58. Sukhomlyns'ka O. V. Istoryko-pedagogichnyy protses: novi pidkhody do zahal'nykh problem / O. V. Sukhomlyns'ka. – K. : A.P.N., 2003. – 68 s.
 59. Sukhomlynsky V. A. Pedagogicheskaya kharakterystyka uchenyka / V. A. Sukhomlynsky // Narodnoe obrazovanye. – 1953. – № 4. – S. 46–49.
 60. Sukhomlynsky V. A. Dyrektor shkolы – rukovodytel' uchebno-vospytatel'noy raboty : avtoref. dys... kand. ped. nauk / V. A. Sukhomlynsky. – K., 1955. – 16 s.
 61. Sukhomlyns'kyy V. O. Problemy vykhovannya vsebichno rozvynenoyi osobystosti / V. O. Sukhomlyns'kyy // Vybrani tvory : v 5 t. / redkol. : O. H. Dzeverin (holova) ta in. – K. : Radyans'ka shkola, 1976. – T. 1. – 1976. – S. 55–207.
 62. Sukhomlyns'kyy V. O. Rozmova z molodymy dyrektorom shkoly / V. O. Sukhomlyns'kyy // Vybrani tvory : v 5 t. / redkol. : O. H. Dzeverin (holova) ta in. – K. : Radyans'ka shkola, 1976. – T. 4. – K. : Radyans'ka shkola, 1977. – S. 391–626.
 63. Sukhomlyns'kyy V. Sertse viddayu dityam / V. Sukhomlyns'kyy. – Kharkiv : Akta, 2012. – 538 s.
 64. Tartakovskyy A. H. Nekotorye aspekty problemy dokazatel'nosti v ystochnykovedenyy / A. H. Tartakovskyy // Ystoryya SSSR. – 1973. – № 6. – S. 54–80.
 65. Tosh D. Stremlyenye k ystyne. Kak ovladet' masterstvom ystoryka / D. Tosh ; per. s anhl. M. L. Korobochkyn. – M. : Ves' Myr, 2000. – 296 s.
 66. Unt Y. Э. Yzuchenye uchashchykhysya y sostavlenye pedagogicheskyykh kharakterystyk klassnym rukovodytelem : avtoref. dyss... kand. ped. nauk / Y. Э. Unt. – Tartu, 1955. – 18 s.
 67. Khomenko K. Ye. Do pytannya vyvchennya osobystosti uchnya ta skladannya yoho kharakterystyky / K. Ye. Khomenko // Pratsi respublikans'koyi psikhologichnoyi konferentsiyi. – K. : Rad. shkola, 1956. – T. 6. – S. 68–73.
 68. Khomenko K. Ye. Pytannya vyvchennya osobystosti uchniv ta skladannya psikhologo-pedagogichnykh kharakterystyk / K. Ye. Khomenko // Nauk. zapysky NDI psikhologiyi URSR. – K. : Rad. shkola, 1959. – T. 11. – S. 271–273.
 69. Khomenko O. O. Vyvchennya osobystosti uchnya / O. O. Khomenko. – K., 1962. – 44 s.
 70. Shnyrman A. L. Psikhologicheskyye osnovы yzuchenyya lychnosti uchashchykhysya / A. L. Shnyrman // Sovet skaya pedagogika. – 1948. – № 10. – C. 58–76.
 71. Yurchenko I. Ya. Vyvchennya uchniv – vazhlyva umova pidnesennya efektyvnosti navchal'no-vykhovnoho protsesu / I. Ya. Yurchenko // Radyans'ka shkola. – 1972. – № 9. – S. 44–45.
 72. Yatsenko T. S. Rol' pedagogichnykh znan' u spryymanni pedagogom uchniv vidpovidno do yikh indyvidual'nykh osoblyvostey / T. S. Yatsenko // Radyans'ka shkola. – 1977. – № 5. – S. 39–43.